

Олена Будник*
Ukraine

Трагедія українських дітей війни – глобалізація та цивілізаційні перехрестя сучасної доби

Анотація

У статті представлено актуальну проблему сьогодення – трагічні події, які мають місце в сучасній Україні, котра виборює незалежність у кровопролитній боротьбі з російським окупантом. Цивілізаційні перехрестя, на межі яких знаходиться Україна, в добу глобалізації детермінують доступність загальнокультурних цінностей, необхідність історичної консолідації та інтеграції задля подолання глобальних світових розбіжностей, що іноді призводять до конфліктів та воєн. Автором проаналізовано історико-педагогічні та аксіологічні дослідження про дітей, які зазнали різного роду травм у результаті російсько-української війни; виявлено типові труднощі, з якими стикаються українські вчителі у роботі з учнями, які постраждали через російську військову агресію; досліджено найбільш ефективні методи та прийоми для роботи з дітьми війни, зокрема тими, котрі є тимчасово переселеними через війну в Україні; окреслено напрями підвищення кваліфікації вчителів щодо організації освітнього процесу в умовах (по) воєнного стану. У статті здійснено акцент на якісній інтерпретації результатів дослідження на основі теоретичного узагальнення досвіду автора та інтуїції.

Ключові слова: українські діти війни, педагогічний супровід, цивілізаційні перехрестя, глобалізація, воєнні травми

Summary

The Tragedy of Ukrainian Children of War – Globalisation and Civilisation Crossroads of the Modern Era

The article focuses on a relevant contemporary issue – the tragic events taking place in modern Ukraine, struggling for independence in a bloody war against the Russian occupier. In the era of globalisation, the civilisation crossroads where Ukraine is located, determine the accessibility of common cultural values, the necessity of historical consolidation and integration in overcoming global world differences, which sometimes lead to conflicts and wars. The author analyses historical, pedagogical and axiological research on children who have experienced various kinds of trauma as a result of the Russian-Ukrainian war; typical difficulties faced by Ukrainian teachers in working with students affected by the Russian military aggression have been identified; the author has proposed the most effective methods and techniques for working with children of war, in particular those temporarily displaced due to the war in Ukraine; and outlines the areas of teacher training in the organisation of the educational process in the conditions of (post) martial law. The article focuses on the qualitative interpretation of the research results based on theoretical compilation of the author's experience and intuition.

Keywords: Ukrainian children of war, pedagogical support, civilisation crossroads, globalisation, war trauma

* Олена Будник, доктор педагогічних наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5764-6748>, e-mail: olena.budnyk@pnu.edu.ua

У моїй пам'яті спливає багато трагічних історій [...]. Насамперед це стосується дітей: скільки дітей було вбито, скільки поранено, скільки залишилося сиротами, було відірвано від матерів! Я плачу разом із вами за кожною дитиною, що через цю війну [...] Зараз ці діти в утробі Божій, бачать ваші страждання і моляться, щоб вони закінчилися...

Папа Франциск (2022)

«Бути вчителем під час війни – це особливий виклик. Адже діти, замість того щоб безтурботно сидіти за шкільною партою, чують звуки вибухів, ракетних ударів і бомб і питають, де є найближче бомбосховище».

Святослав Шевчук (2022)

*«Мусить бути в світі Правда,
Раз на світі є Брехня».*

Дмитро Павличко (1985)

1. Вступ

Сучасна доба глобалізації характеризується цивілізаційними протистояннями, що активно виявляється, передусім, в Україні. І це не випадково, адже країна знаходиться на перехресті цивілізацій, а значить і культур, релігій, цінностей, – західної (європейської), християнської православної, російсько-азіатської та ісламської. В епоху глобалізації варто навчитися приймати й розуміти *Іншість*, толерувати взаєморозуміння та незалежне співіснування. Цивілізаційна самосвідомість спрямована на зміцнення цих ідентичностей, тому природно виникає потреба об'єднання заради зміцнення своєї сили, переконань, етнічної та національної приналежності тощо. Однак завжди існує вірогідність геноциду стосовно *Інших*.

Страшні і болючі рани українського народу, вони кровоточать... і з'являються нові, бо боротьба за гідність і незалежність продовжується. Російські окупанти своїми звірствами домоглися того, що мільйони українців втратили рідних, домівки, роботу, бізнес, комфортні умови проживання і вимушено переміщені в інші, більш безпечні, регіони країни. Сотні шкіл зруйновано, частина закладів освіти працює дистанційно, сотні тисяч учнів були змушені виїхати з небезпечних районів, у тому числі і в інші країни Європи, Канади чи Америки. Через масовані обстріли цивільного населення та повітряну небезпеку значна кількість жінок і дітей тимчасово переселилися на захід України ще у перші місяці цієї страшної війни...

Але життя в Україні триває, як і боротьба, народжуються немовлята, закохуються молодята, пишуться нові книги, проводяться наукові дослідження і конференції... тільки наповнені іншим змістом – питаннями національної ідентичності та громадянської незалежності, освіти в умовах воєнного часу та допомоги дітям війни тощо. Адже закономірно, що після грози завжди наступає тиша...

В історії Західної та Східної Європи вже стикалися з подібними проблемами під час Другої світової війни, коли влада багатьох країн намагалась евакуювати дітей із міст у віддалені села або за океан, розлучаючи їх із батьками. Були у той час і подібні труднощі – бракувало приміщень для навчання, підручників, вчителів, яких разом із батьками дітей відправляли на фронт. Наприклад, навіть у Британії, де заздалегідь готувалися до безпечної евакуації дітей, не вдалося організувати на належному рівні навчання для всіх. А на окупованих територіях Східної Європи, зокрема України, Німеччина поступово перетворювала дітей на слухняних рабів, яким достатньо було мати лише початкову освіту. Заслуговує на увагу те, що у Польщі на той час було створено підпільну освітню мережу, з допомогою якої навчалось півтора мільйони учнів. Однак ціле покоління дітей так і не змогло здобути повноцінної освіти.

У сучасних умовах російська стратегія і тактика війни (яка, на жаль, має загрози стати Третьою світовою) дещо інша – більш жорстока зброя,

значно страшніших травм фізичних і психічних зазнають неповнолітні. Щодо особливостей навчання українських дітей (студентів) в умовах воєнного стану, то потужний розвиток технологій розширив умови для різних форм здобуття освіти онлайн та офлайн, однак на тлі можливої безпекової загрози для всієї Європи, проблема міждисциплінарного вивчення дітей війни (зокрема у XXI столітті) є надзвичайно актуальною.

Завдання цього дослідження: (1) проаналізувати історико-педагогічні та аксіологічні питання щодо дітей, які зазнали різного роду травм у результаті російсько-української війни; (2) виявити типові труднощі, з якими стикаються українські вчителі у роботі з учнями, котрі постраждали через російську військову агресію; (3) дослідити найбільш ефективні методи та прийоми для роботи з дітьми війни, зокрема тими, котрі є тимчасово переселеними в Україні; (4) за результатами аналізу наукових джерел та інтернет-ресурсів окреслити напрями підвищення кваліфікації вчителів щодо організації освітнього процесу в умовах (по) воєнного стану.

2. Результати дослідження

2.1. Історико-педагогічні та аксіологічні аспекти злочинів проти дітей

Сучасні науковці (історики, політологи, соціологи, культурологи, педагоги) намагаються пояснити ситуацію в Україні, передумови російсько-української війни, аксіологічні та антропологічні чинники і т. п. Не вдаючись до детального аналізу, очевидним є екзистенційні риси українців – за відсутності патріотизму чи почуття свободи, відсутності національних інтересів, то зрозуміло, що ця війна з російським окупантом може бути програна. З іншого боку, високі моральні ідеали – громадянськість, національна солідарність і гідність, героїзм і самопожертва заради Батьківщини – це яскраво виражений ментально-антропологічний тип сучасного українця, який, всупереч усім перешкодам, протистоїть ворогові навіть при його значній військовій перевазі. Це слугує також підтримці української духовності, а значить – державності.

Українці споконвіків є мирним і високодуховним народом, що зафіксовано у нормативних до-

кументах. Так, у ст. 2 Закону України «Про захист суспільної моралі» (2003) задекларовано ключові позиції толерантності та гуманного ставлення до „Іншості”, зокрема: „*Забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка: пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропагує фашизм та неофашизм; принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою; пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь; принижує особистість [...]*” (Закон..., 2003). Очевидно, в тоталітарних країнах, якою є Російська Федерація, не толерують моральні принципи, тим паче в умовах війни. Свідченням цього є масові звірства і насильства проти цивільного населення України, яке чиниться на цій території з початку повномасштабної війни (2022–2023), зокрема проти дітей (Budnyk, Delenko, et al., 2023).

Так, станом на 11 серпня 2023 року відомо про 19546 депортованих дітей (до росії та білорусі), 499 – убитих, 1097 – поранених, 1166 – зниклих безвісти і т.п. (Діти війни, 2023). Це дуже важливо не для статистики, а передусім для пошуку і повернення неповнолітніх свідків війни додому. Російсько-українська війна уже набуває глобальних ознак, тому варто поширювати цю інформацію з порталу „Діти війни” багатьма мовами у різних країнах світу. Адже психолого-педагогічна допомога повинна виражатися в конкретних діях, повазі до елементарної людської гідності і прав дитини, бо тоталітарний режим минулого століття не може застосовувати свої варварські методи винищення, грабування, викрадення, депортації... у XXI столітті навіть в умовах (по) воєнного стану. На засадах аксіологічного підходу М. Rembierz (2023) зауважує: „*Необхідно – у педагогічній перспективі, насиченій аксіологією та етикою – побачити Обличчя Дитини як ікону жертв дегуманізації та звірства, яка волає до сумління людей доброї волі, щоб конкретизувати і посилити педагогічну турботу про долю дитини і про її ідентичність, що знищується у ситуації агресії воєнного часу і протистояння етнокультурних відмінностей*” (Rembierz, 2023).

М. Walzer у книзі „Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations” (1977) від-

стоє теорію справедливої війни, в якій, приміром, народ обороняє свою територію чи морально-духовні цінності; в якій навмисно не атакують цивільне населення, не знищують їхнє майно чи інфраструктуру, або ж (що найстрашніше!) – дітей. Вислови М. Walzer's – *jus ad bellum* та *jus in bello* – широко використовуються ученими для дискусій в сфері суспільних і гуманітарних наук. (Не)справедливість російсько-української війни та недотримання елементарних правил військової етики з боку російського окупанта є очевидною для більшості прогресивних країн Європи, Америки та Канади. Над етичними принципами в умовах військової агресії РФ щодо України розмірковує Н. Головіна, котра одним із найактуальніших чинників війни вважає моральні дилеми (2022, р. 13–14).

Інший, не менш важливий аспект у навчанні дітей війни, – адаптація їх до умов соціокультурного та освітньо-розвивального середовища іншої країни. На основі аналізу концепції Geert Hofstede (Hofstede, et al., 2010) про різноманітність національних культур, А. Мłynarczuk-Sokołowska зауважує, що „[...] культурна відмінність є одним із багатьох вимірів суб'єктності дитини, і вона визначає культурну природу її ідентичності та особистості”. „Аналіз ситуацій, в яких зустрічаються культури, показує, що часто виникає конфлікт, який є наслідком різних цінностей, переконань, потреб тощо. Нова культура може викликати багато емоцій і запитань у людей, котрі переживають міграцію. З погляду сприйняття суспільства, поведінка дітей та їхніх батьків може вважатися як дивна та / або неадекватна наявній ситуації” (Мłynarczuk-Sokołowska, 2020, р. 153). Саме в таких ситуаціях зараз перебуває значна кількість – за різними джерелами близько 2 мільйонів – українських дітей, які вимушено переїхали в інші країни.

„Список звірств, скоєних Росією, продовжує поповнюватися. Кілька повідомлень, включаючи заяву посла України в ООН, стверджують, що російські війська примусово затримали і перевезли 121 000 дітей з обстріляного Маріуполя до російського міста Таганрога, намагаючись прискорити процес їхнього усиновлення.” (Ukrainian Adoption System..., 2022). Тут йдеться, передусім про дітей із особливо вразливих соціальних груп, зокрема

сиріт і тих, батьки яких вбиті російськими військовими. Масова депортація українських дітей війни із окупованих російським агресором територій створює серйозну загрозу безпеці, передусім, дітей-сиріт. Надважливим є необхідність збереження їх юридичної ідентифікації, зв'язку із культурним і освітнім середовищем, в якому проживали до початку війни.

Свідченням ідеологічного впливу та моральних знущань над дітьми України є те, що на нині на тимчасово окупованих територіях не існує можливості відвідувати українські школи, відповідно вони навчаються (якщо це відбувається!) за російськими підручниками. Щодня по кілька разів зобов'язані слухати гімн Росії та вивчати його. „[...] Російська влада забирає в українських дітей право на збереження індивідуальності, користування рідною мовою, культурою та іншими правами, визначеними Конвенцією ООН про права дитини, вчиняючи серйозні порушення міжнародного гуманітарного права...” (Діти війни: викрадення..., 2023).

Російські варвари намагаються завербувати викрадених українських дітей до „руського миру”. Для цього вони використовують школи, дитячі табори на окупованих ними територіях. За даними вчених з американського Єльського університету, „неповнолітні піддаються примусовому політичному перевихованню” у так званих „таборах” (Ukraina nazywa „ludobójstwem” przewiezienie dzieci do Rosji, 2023). За даними інтернет-джерел, на окупованих російським агресором українських землях уже понад 70 таборів для депортованих дітей, де здійснюють їх примусове утримання („To straszne co im tam robią”, 2023). У цих таборах пояснюють дітям, що нібито Україна розпочала агресію та здійснює нацистські злочини; часто до виступів з пропагандистською метою залучають відомих російських авторитетів – акторів, артистів, спортсменів, блогерів і т. п. Ураховуючи наскільки крихкою і тендітною є дитяча психіка – яка вже зазнала травми війни, втрати рідних і близьких, бачила руйнування і справжню смерть у дворі свого будинку внаслідок масованих обстрілів – вони зазнають ще більших душевних страждань. Українські діти піддаються русифікації – окупанти примушують їх також спілкуватися лише російською мовою, намагали-

ся видати їм російські паспорти та переконували, що до України діти уже не повернуться, оскільки їхні батьки відмовилися від них (Це вам не Україна, 2023). Російські найманці намагаються їх повністю морально «зламати» та позбавити всього українського, ідентичності, родини, національної пам'яті, мови та ін.

Описуючи педагогічні та антропологічні аспекти воєнних злочинів проти польських дітей у часи Другої світової війни, М. Rembierz наголошує на політиці германізації польських сімей: «дітей не можна було виховувати в польському дусі», вони не мали права спілкуватися чи чути рідну мову навіть у родинному колі. Таким чином втрачалась культурна [польська] ідентичність, прищеплювалась німецька мова та здійснювалась примусова денаціоналізація дітей (Rembierz, 2020, р. 41–42). Як бачимо, російські окупанти у 2022–2023рр. на території України діють за тими ж правилами і фактично наслідують фашистів, які чинили масові злочини проти дітей, зокрема польських і єврейських, у Європі. Такі воєнні звірства російської влади є наслідком імперського правління, наявною системою виховання в умовах тоталітаризму. Цілеспрямована політика нищення ідентичності конкретного народу можлива за постійного ідеологічного контролю державного апарату (Rembierz, 2020, р. 26). Саме такий режим зверхності сьогодні в російській федерації, що має метою безглузде нищення інших народів і культур, передусім дітей як їхнє майбутнє.

На переконання Патріарха Святослава Шевчука, український народ не може мріяти про щасливе майбутнє, не може серйозно говорити про будівництво держави і суспільства, якщо не подбає про належне виховання і про освіту дітей. І це надважливий час, бо іде боротьба за виживання нації, українську ідентичність і культуру. А українські діти сьогодні – це діти війни, які «є однією з найбільш вразливих верств українського суспільства», адже «[...] серед мільйонів наших [українських] біженців, внутрішньо переміщених осіб, майже половину, якщо не більшість, становлять діти різного віку» (Шевчук, 2022). Тому важливим завданням нашого дослідження було вивчення особливостей педагогічної роботи з дітьми, очі яких бачили реалії страждань війни.

2.2. Душевні травми і труднощі у навчанні дітей війни

Для виявлення найбільш актуальних питань в навчанні дітей в умовах воєнного стану важливо зважати на думку вчителів, які безпосередньо знаходилися з ними під час найстрашніших переживань, руйнувань, втрат. Деякі українські педагоги сьогодні повторюють подвиг польського учителя Janusz Korczak, котрий загинув у газовій камері фашистів зі своїми вихованцями єврейського Дому сиріт (1942) і з гідністю виконав свій професійний і моральний обов'язок, хоч мав можливість урятувати своє життя, але тричі відмовився це зробити. *„Порівняйте свою велику, тверду руку з маленькою ручкою дитини, порівняйте її потовщену шкіру з гладкою і тонкою. Подивіться на нього, маленького, безнадійно залежного від вас. Ні сили, щоб захистити, ні закону. Я не знаходжу порівняння у дорослому житті. Вже не найсильніший у пристрасті, але кожен удар нагадує відомого в'язня у в'язниці”* (Korczak, 2009). Посягання на гідність дитини, неповага до неї як маленької людини з боку дорослого – в рази сильніша, бо ця душа є беззахисною, не здатна захиститися...А насильство породжує грубість і зло, тому тільки добро, ніжна посмішка і батьківська / педагогічна мудрість здатні виховати «розумне, добре, вічне». В умовах російсько-української війни доля дітей значною мірою – у руках професійних педагогів.

„Вчитель в Україні це постать героя, в руках якого доля майбутнього нашого народу”, зауважує Отець і Глава Української Греко-Католицької церкви Блаженніший Святослав Шевчук у 269-й день війни (2022). Адже надважливо подбати про належне виховання і про освіту, зокрема й тих дітей, які потрапили в чужу для них країну, в іносередовище та систему шкільної освіти країни їх теперішнього перебування. Вони, передусім, відчувають психологічні труднощі. Душевну травму дітей у часі війни коментує київський кардіохірург доктор Ігор Мокрик: *„Діти психологічно адаптовані, пристосовуються до реальності, але війна залишає відбитки на їхній психіці”*. Тому важливим завданням батьків, педагогів і психологів *„допомогти дітям пережити війну”*, *„ми повинні переконатися, що це не залишить*

негативного сліду в їхній пам'яті” (Kardiochirurg..., 2023).

Про наявність психоемоційних травм в учнів, з якими часто стикаються у навчанні, засвідчують результати досліджень (Budnyk, Delenko, et al., 2023): 58,8% від загальної кількості опитаних українських учителів (здебільшого із східного та південного регіонів країни) вказали на актуальність цієї проблеми; завжди відчувають вплив стресу та негативних переживань – 19,1%, іноді – 10,3%; більшість респондентів (54,4%) стверджують, що часто говорять з дітьми на теми війни, 22% – роблять це завжди і тільки 2,9% – ніколи.

На думку психологів, з учнями, які мають травми війни, обов'язково треба розмовляти, однак ця інформація повинна бути дозованою. Адже позиція „уникання” від розмов на складні і психологічно важкі для дитини теми не дає можливості зрозуміти її, виявити емпатію, опрацювати травматичний досвід, щоб допомогти їй подолати психотравму, за можливості „загоїти душевні рани”. У відносно безпечному освітньому середовищі таке співпереживання уможливить позитивну адаптацію до наявних умов, щоб поділитися різним отриманим травматичним досвідом, щоб разом із батьками уважно і своєчасно розпізнати почуття дитини або негативні зміни її психологічного стану. Очевидно, що учні, котрі власними очима бачили страхи війни, мають бар'єри у спілкуванні не лише в освітньому середовищі, а й соціокультурному, бо „замкнулися” на деякий час у своїх стражданнях. Тому необхідні нетрадиційні методики індивідуального підходу до навчання, виховання, розвитку, щоб віднайти продуктивні психологічні та педагогічні стратегії подолання цих труднощів.

За умов воєнного стану вчитель одночасно працює і психологом, і другом, і близькою людиною, яка готова розділити сум, страх, розпач... Якщо одні діти замикаються в собі, не бажають говорити з оточуючими на теми війни, то інші – можуть ставати агресивними, роздратованими, гіперзбудженими. Часто спостерігаються й депресивні стани, головні болі та інші симптоми. Тому в освітньому процесі – навіть якщо він відбувається онлайн або ж у підвальному приміщенні школи (у разі сигналу про повітряну тривогу) – до кожної дитини повинен бути індивідуальний

підхід з урахуванням її власного травматичного досвіду та обставин, у яких перебуває у даний час. Педагогічна взаємодія під час навчання, розвитку чи виховання потребує ретельної уваги до кожного слова, думки, поведінки, поважаючи почуття та гідність школяра навіть у кризових умовах через війну.

У роботі педагогам варто акцентувати на психологічних аспектах роботи з учнями в кризових умовах життєдіяльності, зокрема дітьми війни. При цьому варто виокремити такі індивідуально-психологічні особливості розвитку:

- емоційно-вольова сфера – домінуючий настрій дитини, сила емоційних реакцій, здатність виявляти стримування і контролювати мимовільні бажання чи емоційні стани тощо;
- специфіка характеру та саморегуляції поведінки – наявність виявлених акцентуацій та їх характерні особливості, довольність регуляції поведінки в ситуаціях педагогічної взаємодії, здатність до виявлення відповідальності у поведінці, моральна регуляція поведінки тощо;
- ставлення учня до навколишнього світу і самого себе – наявність стійкої мотивації до навчання за змістом (пізнавальний, позиційний, соціальний чи інший), особистісна тривожність, ставлення до різних видів діяльності та ін. (Budnyk, Sajdak-Burska, 2023).

Окрім низки проблем психоемоційного характеру, які переживають учасники освітнього процесу в умовах війни (учні, батьки, вчителі), важливо належним чином організувати освітній процес у дидактичному аспекті з урахуванням вимог безпеки для збереження життя і здоров'я. Так, на тимчасово окупованих українських територіях актуальна проблема навчання рідною [українською] мовою, оскільки відбувається примусова русифікація, викрадення і депортація дітей до Росії та Білорусі. Так, станом на 22 квітня 2023 року відомо про майже 20 тис. примусово вилучених дітей – і це лише верифіковані випадки, – але їх реальна кількість може досягати 200–300 тисяч, зауважила Д. Герасимчук („To straszne co im tam robia”, 2023).

За таких умов у педагогічних колективах закладів освіти спільне бачення щодо прогнозування

поетапності роботи в умовах воєнного стану, коли навіть у відносно безпечних містах і селах України періодично лунають сигнали повітряної тривоги чи бувають так звані „прильоти” ракет. Тому всі заклади освіти, які не переведені на дистанційну форму роботи, повинні бути забезпечені надійними укриттями для всіх учасників освітнього процесу, де в разі небезпеки, вони можуть продовжувати навчання. Водночас всі заклади освіти мають платформи для навчання учнів чи власний творчий (авторський) доробок щодо організації навчання у дистанційному / змішаному форматі. Це свого роду інновації, нова освітня політика не лише для українських шкіл та університетів, а й цінний досвід організації освітнього процесу в умовах війни у XXI столітті, яка триває в географічному центрі Європи – Україні (Budnyk, Delenko, et al., 2023). Значною мірою допомагають реалізувати цей досвід у практиці цифрові технології в роботі педагога та учнів (Tserenda, Budnyk, 2021). Однак особистісна взаємодія, індивідуальний підхід у навчанні має неабияке значення, тому за можливості існують рекомендації управлінню освіти навчатися з школярами безпосередньо у класі.

Важливо, що з перших днів повномасштабної війни студенти, вчителі на волонтерських засадах солідаризувалися, щоб допомагати дітям, які переміщені із зони бойових дій у центр чи захід країни. Таке виявлення патріотизму, національної єдності, високої духовності та гуманізму надихає усіх учасників педагогічної взаємодії на позитивні емоції і віру у перемогу над ворогом. Нижче приведемо деякі відгуки українських учителів і студентів (майбутніх педагогів) про досвід проведення занять з дітьми, котрі зазнали страждань через війну з росією.

Анна Х., магістратка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вихователь Приватної гімназії „Крила” в Івано-Франківську.

Мене постійно вражає бажання дітей до пізнання нового, незважаючи на ті травми війни, які вони зазнали. Ці діти поступово виявляли щирість і довіру у спілкуванні з однолітками та педагогами. Я в захопленні від того, що мала можливість хоч якось допомогти їм у цьому, у здійсненні їхньої мрії. Наша гімна-

зія працює під девізом „Ми навчимо літати”. І це була основна наша мета з роботи з учнями, які переїхали до нас із тих регіонів, які зазнали страшних руйнувань через війну – Херсон, Маріуполь, Луганськ, Донецьк, Миколаїв. У спілкуванні з ними я відчула – вони розуміють війну уже „не по-дитячому”, бо пережили дуже багато страхів через втрату домівки, рідних, друзів... Тому ціную можливість долучитись до становлення їх успішного майбутнього, сформуванню істинні загальнолюдські і національні цінності та намагатися менше згадувати (бо забути неможливо) лихоліття війни.

Ця вчителька глибоко вражена тим, наскільки діти, котрі несподівано зіштовхнулися з травматичними подіями, можуть бути сильними у боротьбі зі стресом. Важливо під час війни створити їм сприятливе й комфортне освітнє середовище (а головне – безпечне!), щоб вони могли повернутися до звичного й спокійного життя та навчання, наскільки це є можливим за даних умов.

Наталія К., учитель початкових класів Приватної гімназії „Крила” в Івано-Франківську.

Під час заняття мене вразило те, що учні, які зазнали травми війни, позитивно налаштовані на перемогу, вірять у майбутнє процвітання України, мають активну патріотичну позицію і надію, що їхні батьки, котрі захищають країну від російських окупантів, повернуться обов'язково додому. І це вже, коли пройшло більше, ніж 100 днів війни! Мабуть, під час війни наші діти значно подорослішали і більше навчилися відділяти хибні та істинні цінності, справжні та надумані тривоги.

Марія К., вчитель Ліцею №23 імені Романа Гурика в Івано-Франківську.

У перші дні війни у нас були канікули, і ми не контактували з учнями. Коли вперше зустрілися після двотижневої перерви – діти були більш напружені, схвильовані, знервовані. Через кілька тижнів на онлайн-уроках вони стали більш спокійні та стримані. У моєму класі не було учнів, які приїхали із окупованих територій чи тих, що переселилися із зони активних бойових дій. Однак я помітила, що діти, які залишилися в місті, дуже втомлені, психологічно виснажені, їхня увага розсіяна, вони менше бешкетують і сміються. Коли запитала їх про це, виявилось, що більшість не

можуть виспатися, бо часто лунають тривожні сигнали, і треба з батьками прямувати в укриття, більш безпечне місце. Тому в очах моїх учнів мені не вистачало якогось запалу, вогника до знань, концентрації уваги і бажання вчитися...

Як бачимо, педагоги, котрі працювали з дітьми, котрі вимушено переміщені через війну на захід України, однак в тому, що їхні вихованці зазнали значних психоемоційних травм і потребують належної педагогічної допомоги, зокрема у навчанні. Саме діти під час військової агресії значно частіше, ніж дорослі, страждають від таких проблем, як: тривожний розлад, посттравматичний стресовий розлад, депресія, дисоціативні і поведінкові розлади тощо. Ураховуючи те, що довготривалий вплив насильства на неповнолітніх підвищує ризик розвитку багатьох форм фізичної, психологічної та соціальної дезадаптації, важливо надати їм своєчасну кваліфіковану допомогу, передусім зі сторони педагогічних працівників – учителів, вихователів, соціальних працівників, асистентів вчителя з інклюзивної освіти та ін.

3. Висновки

Розвиток освітньої політики та впровадження нововведень в Україні у складний період російської військової агресії є надзвичайно важливим напрямом діяльності закладів освіти різних типів. Навіть в умовах „гарячої фази” війни, діти мають право на освіту і повинні навчатися, тому для цього необхідно створити належні умови, і українська система освіти гнучко реагує на ці виклики, здобуває непростий досвід функціонування і розвитку в умовах воєнного стану.

Принцип інноваційності в роботі закладів освіти – це передусім зміна завдань діяльності її керівника, мети, змісту, організаційних форм і методів роботи, орієнтація на партнерську взаємодію у професійно-педагогічному середовищі. Сучасні українські школи та університети орієнтуються на інтегрування до європейського (світового) простору та такі принципи, як: патріотизм, солідарність, відповідність суспільним викликам щодо розвитку науки і технологій, партнерство, сталість, інноваційність, відповідність міжнарод-

ним і національним професійним стандартам якості щодо підготовки висококваліфікованих фахівців (Budnyk, Kushniruk, et al., 2022, p. 470). Саме ця війна показала прагнення українців до європейських цінностей і стандартів, у т.ч. в освіті, що поступово впроваджується з урахуванням наявних кризових умов. Типовими труднощами, з якими стикаються вчителі у роботі з учнями з травмою війни, є: проблеми комунікації через пережитий стрес; психоемоційні переживання, депресивні стани; нестабільні умови навчання; обмеженість способів організації навчально-пізнавальної діяльності; періодичні повітряні тривоги, бойові дії, обстріли територій, стабілізаційні відключення електроенергії; труднощі адаптації учнів-переселенців до нових умов освітнього середовища; ностальгія за рідним домом, друзями, вчителями; часто відсутність зацікавлення навчально-пізнавальною діяльністю; відсутність доступу до швидкісного інтернету або технічних засобів для навчання і т.п. (Budnyk, Delenko, et al., 2023).

Нові виклики педагога долають, передусім, за рахунок упровадження найбільш ефективних методів і прийомів для роботи з дітьми війни, зокрема тими, котрі є тимчасово переселеними через війну, а значить, і гнучкості та адаптивності до планування освітнього процесу, зміни режиму роботи закладу освіти, поєднання синхронного чи асинхронного формату у вивченні окремих тем, використання різноманітних форм педагогічної взаємодії: командну роботу, роботу в парах, практичні та лабораторні роботи та ін. Варто вказати також на нестабільний психоемоційний стан учителів і батьків, що стане предметом більш детального дослідження у наших наступних наукових публікаціях.

References

- Budnyk, O., Delenko, V., Dmytryshchuk, N., Podanovska, H., Kuras, V., & Fomin, K. (2023). The teaching approach for Ukrainian children affected by war: addressing challenges in the 21st Century. *Rev. Bras. Educ. Camp.*, 8,e17332. <http://dx.doi.org/10.20873/uft.rbec.e17332ABNT>.
- Budnyk, O., Kushniruk, S., Tsybulko, L., Shevchenko, A., Fomin, K., & Konovalchuk, I. (2022). Education innovations: new wartime experience of Ukrainian

- universities. *Journal for Educators, Teachers, and Trainers JETT*, 13 (5), 464–471. <https://jett.labos-for.com/index.php/jett/article/view/1043/698>.
- Budnyk, O., Sajdak-Burska, A. (2023). Pedagogical Support for Ukrainian War-Affected Children: Future Teachers' Readiness to Work in Crisis. Comparative Analysis of Research Results in Ukraine and Poland. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10 (3), 16–31. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.3.16-31>.
- Brzezińska-Waleszczyk, M. (2016). Janusz Korczak: Anyone who hits a child is an abuser. *Aleteia*. <https://pl.aleteia.org/2016/09/22/korczak-kto-uderza-dziecko-jest-oprawca/> (in Polish).
- Children of war (2023). The platform of the Ministry of Reintegration and the National Information Bureau on behalf of the Office of the President of Ukraine. <https://childrenofwar.gov.ua/en/>.
- Children of war: the kidnapping of young Ukrainians by Russia as a crime of genocide. UkrInform. 07.02.2023. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3666673-diti-vijni-vikradenna-rosieu-malenkih-ukrainciv-ak-zlocin-genocidu.html> (in Ukrainian).
- Hofstede, G., Hofstede, G.J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. New York: McGrawHill.
- Golovina, N.I. (2022). Ethics of war: moral dilemmas of military conflicts. *Human potential in the context of modern socio-cultural transformations: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference, May 24–25, 2022, Poltava*: V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. (in Ukrainian).
- Kardiochirurg Igor Mokryk: Dzień Dziecka nie był radosny. W Ukrainie trwa wojna i giną dzieci. *Polsat News.PL*. 01.06.2023. <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2023-06-01/kardiochirurg-igor-mokryk-dzien-dziecka-nie-byl-radosny-w-ukrainie-trwa-wojna-i-gina-dzieci/> (in Polish).
- Korczak, J. (2009). *The Child's Right to Respect Janusz Korczak's legacy Lectures on today's challenges for children*. Council of Europe, Printed in France.
- Law of Ukraine „On Protection of Public Morality”. November 20, 2003. <http://oblzdrav.mk.gov.ua/index.php/likaryam/zakon-ukrayini-pro-ekstremu-medichnu-dopomogu/2203-zakon-ukrayini-pro-zahist-suspilnoyi-morali> (in Ukrainian).
- Młynarczuk-Sokołowska, A. (2020). Experiencing Migration: A Child in a New Socio-Cultural Environment. *Kultura i Edukacja*, 4 (130), 138–158 DOI: 10.15804/kie.2020.04.09.
- Pope Francis (2022). Letter of His Holiness Pope Francis to the People of Ukraine nine months after the outbreak of the war. 24 November 2022. <https://www.vatican.va/content/francesco/pl/letters/2022/documents/20221124-lettera-popolo-ucraino.html>.
- Rembierz, M. (2023). Face of the Child as an Icon of the Victims of Dehumanization and Bestiality. At the Root of Pedagogical Concern for the Fate of the Child and the Endangered Identity of Children in a Situation of Wartime Aggression and Confrontation of Ethno-Cultural Differences. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10 (3), 61–74. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.3.61-74>.
- Rembierz, M. (2020). Nazi Total Crime – about the Anthropological and Pedagogical Aspects of the Extermination, Robbery, Appropriation and Germanization of Polish Children (In the Foreground of Biographical Research). *Biografistyka Pedagogiczna*, 5 (1), 13–49. doi 10.36578/bp.2020.05.01. (in Polish).
- Sas, A. (2022). Ukraine refugees were granted temporary protection in Europe in 2022, by the country. *Statista*. <https://www.statista.com/statistics/1312361/europe-temporary-protection-for-persons-fleeing-ukraine/>.
- Shevchuk, S. (2022). Head of the UGCC on the 269th day of the war. The Ukrainian Greek Catholic Church. 19.11.2022. <https://ugcc.ua/data/glava-ugkts-u-269-y-den-viyny-sogodni-postat-vchytel-ya-v-ukrayni-tse-postat-geroya-u-rukah-yakogolezhyt-dolya-maybutnogo-nashogo-narodu-1450/> (in Ukrainian).
- This is not Ukraine, Russia has different rules: how Kherson children are deported to the occupied territories and whether they can be returned home. *Windows*, April 3, 2023. <https://vikna.tv/istorii/rozpovidi/deportovani-dity-istoriyi-divchat-yaki-povernulysya-dodому-pislya-deportacziyi/> (in Ukrainian).
- Tsependa, I., & Budnyk, O. (2021). Editorial. Mission and strategy of a modern university development in the conditions of digitalization. *Amazonia Investiga*, 10 (41), 6–9. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.41.05.0>
- Ukraine calls „genocide” relocating children to russia. *DW*. 28.02.2023. <https://www.dw.com/pl/ukraina-nazywa-ludob%C3%B3jstwem-przewiezienie-dzieci-do-rosji/a-64841145> (in Polish).
- Ukrainian Adoption System in Chaos, Several Attempts to Illegally Smuggle Children. (2022). *The Oak Life Journal*. https://oak-life.org/22-may-news/?gclid=CjwKCAjw4ZWkBhA4EiwAVJXwqYerJB-gh1r_e_gRPNhDzhF6_GlAnemqD6aeeTz0fTH-KL3siph3Hl4RoCTxYQAvD_BwE.
- Walzer, M. (1977). *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic Books.